

Research Paper

Analysis of Bayhaqi's Method of Understanding and Interpreting Historical Events Based on Dilthey's Hermeneutic Theory

Souzana Emami¹, Ahmad Razi^{2*}

¹ M.A. Student in Persian Language and Literature, University of Guilan, Rasht, Iran.

² Professor of Persian Language and Literature, University of Guilan, Rasht, Iran.

10.22080/LPR.2026.31465.1196

Received:

March 18, 2026

Accepted:

June 06, 2026

Available online:

September 23, 2026

Keywords:

Hermeneutics, Historical understanding, Lived Experience, Tarikh-e Beyhaqi, Wilhelm Dilthey.

Abstract

This research aims to analyze Abul Fazl Bayhaqi's historiographical method based on Wilhelm Dilthey's hermeneutic theory. Dilthey, by distinguishing between "explanation" in natural sciences and "understanding" in human sciences, established hermeneutics as a fundamental method for historical studies. The concepts of "historical understanding," "lived experience," and "individuality" form the theoretical framework of this research. Employing a descriptive-analytical method and a hermeneutic approach, this study seeks to answer this question: Through what mechanisms does Bayhaqi achieve an understanding of the events of the Ghaznavid era? Findings indicate that Bayhaqi, in his understanding of history, emphasizes the role of lived experience, motivations, and individual human actions. Essentially, one of the key sources of Bayhaqi's narrative is his "lived experience," gained from his secretarial work in the Ghaznavid court, which distinguishes him from other contemporary historians. In a significant portion of his book's narratives, he engages in understanding and interpreting historical events and the behavior of actors through the "projection" of emotions and the application of "re-creation," "transfer," and various forms of the "hermeneutic circle."

***Corresponding Author:** Ahmad Razi

Address: Professor of Persian Language and Literature, University of Guilan, Rasht, Iran.

Email: razi@guilan.ac.ir

Extended Abstract

1. Introduction

Tarikh-e Bayhaqi by Abul Fazl Bayhaqi, beyond being a primary source for the historiography of the Ghaznavid era, is also a prominent Persian literary work. Conventional approaches to analyzing historical texts primarily focus on examining events and political developments, and on evaluating source credibility. However, posing the question of how Bayhaqi, as a unique subjectivity, arrived at understanding his era's events requires a theoretical framework that emphasizes the process of "understanding" in the human sciences. In this context, modern hermeneutics and the ideas of Wilhelm Dilthey can open new horizons for analyzing this work.

Dilthey founded an independent methodology for the human sciences by introducing the "Critique of Historical Reason" and distinguishing between "explanation" in the natural sciences and "understanding" in the human sciences. Unlike the natural sciences that seek universal laws, the human sciences aim to understand humans through their external manifestations. In Dilthey's thought, humans are historical beings who grow and live within the context of their tradition, language, and culture. Therefore, to understand humans, one must pay attention to others' cultural products and environments. Accordingly, Bayhaqi's history can be considered an objective manifestation of his individual life and experience.

The main focus is on how Bayhaqi's personal experiences, narrative techniques, and interpretive strategies align with Dilthey's hermeneutic

principles. This research seeks to explain the role of Bayhaqi's lived experience in his historical narrative and, by revealing his individuality, to analyze his method of interpreting the Ghaznavids' history.

2. Purpose, Literature Review, and Method

This research employs a descriptive-analytical method and a hermeneutic approach. The theoretical framework is based on Dilthey's key concepts: "lived experience," "individuality," and the methodology of "understanding." The primary source is Tarikh-e Bayhaqi by Abul Fazl Bayhaqi. Data collection was library-based, and data analysis was conducted through qualitative content analysis. The analysis specifically focuses on passages where Bayhaqi expresses personal judgment, describes emotional states, or reconstructs events through empathy.

3. Discussion

The analysis reveals that Bayhaqi's historiography aligns, in several ways, with the hermeneutic principles that Dilthey would later formulate. It seems that Bayhaqi grounds historical understanding in lived experience, authentic hearsay, and source credibility, avoiding myth-making. He emphasizes that understanding human nature—the interplay of reason, anger, and greed—is essential for analyzing events and power dynamics; an approach that was later reflected in Dilthey's concept of the interaction between the individual and objective realities.

Beyond traditional methods, Bayhaqi has also drawn on lived experience as an important source of his narrative. Firsthand accounts, detailed observations, and depictions of collective emotions can

be seen as a concrete manifestation of this experience. His personal judgments, shaped by direct courtly experience, enhance the credibility of his narrative .

It can be said that individuality appears in two levels in Bayhaqi's work: first in his own cautious, moralistic perspective arising from his courtly experience, and second, in his recognition of individual actors—even marginalized ones—as key shapers of events .

Furthermore, Bayhaqi sometimes uses methods that bear a significant resemblance to concepts later theorized as "re-creation," "transfer," and "empathy." Through the projection of emotions, analogies, and movement between part and whole, appearance and reality, center and periphery—a structure similar to what was later called the "hermeneutic circle"—he actively interprets history, rather than merely reporting it.

4. Conclusion

This research sought to analyze Bayhaqi's historiography based on Dilthey's hermeneutic theory to understand how this historian grasped the events of the Ghaznavid era. Findings suggest that Bayhaqi's lived experience—particularly the influence of his nineteen-year apprenticeship under Bu Nasr Mishkan—can shape the foundation of his method. By emphasizing the "I" and sensory descriptions, he elevates his narrative to an interpretive text, moving beyond mere reporting. Accordingly, a kind of distinction between explanation and understanding can be observed in Bayhaqi's work, with his approach relying .more on understanding

Through examining lived experience, Bayhaqi's individuality also becomes apparent: he is an ethical, cautious, loyal to the Ghaznavid system, and peace-seeking historian who writes history with the aim of accurate recording and moral edification. The course of his life exemplifies purposeful growth from youth .to old age

Furthermore, traces of two techniques—"re-creation" and "transfer"—can be observed in Bayhaqi's method. In addition, a structure similar to the "hermeneutic circle" can be discerned in his narrative. Four types of circles can be seen in Tarikh-e Bayhaqi: connecting the part to the whole, contrasting appearance and reality, evaluating characters' conflicting values, and oscillating between the center and periphery of power. Nevertheless, his method is not limited to Dilthey's techniques, and Bayhaqi's history has the capacity for other hermeneutic readings.

Funding

There is no funding support.

Authors' Contribution

Authors contributed equally to the conceptualization and writing of the article. All of the authors approved the content of the manuscript and agreed on all aspects of the work.

Conflict of Interest

The authors declared no conflict of interest.

Acknowledgments

We are grateful to all the persons for scientific consulting in this paper.

علمی پژوهشی

تحلیل شیوه فهم و تفسیر بیهقی از رویدادهای تاریخی بر اساس نظریه هرمنوتیکی دیلتای

سوزانا امامی^۱، احمد رضی^{۲*}

^۱ کارشناس ارشد زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه گیلان، رشت، گیلان.
^۲ استاد زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه گیلان، رشت، ایران.

10.22080/LPR.2026.31465.1196

چکیده

پژوهش حاضر با هدف تحلیل روش تاریخ‌نگاری ابوالفضل بیهقی بر پایه نظریه هرمنوتیکی ویلهلم دیلتای اجرا شده است. دیلتای با تمایز میان «تبیین» در علوم طبیعی و «فهم» در علوم انسانی، هرمنوتیک را به روشی بنیادین برای مطالعات تاریخی تبدیل کرد. مفاهیم «فهم تاریخی»، «تجربه زیسته» و «فردیت» چارچوب نظری این تحقیق را تشکیل می‌دهند. این پژوهش با روش توصیفی-تحلیلی و رویکرد هرمنوتیکی در پی واکاوی این پرسش است که بیهقی از طریق چه سازوکارهایی به فهم رویدادهای عصر غزنوی رسیده است؟ یافته‌ها نشان می‌دهد بیهقی در فهم تاریخ، بر نقش تجربه زیسته، انگیزه‌ها و کنش‌های فردی انسان‌ها تأکید می‌کند. اصولاً یکی از منابع مهم روایت بیهقی «تجربه زیسته» اوست که حاصل دبیری در دیوان غزنوی است و همین خصوصیت او را از سایر مورخان هم‌عصرش متمایز می‌سازد. وی علاوه بر روش‌های سنتی در بخش قابل توجهی از روایت‌های کتابش با «فرافکنی» عواطف و به‌کارگیری «بازآفرینی»، «انتقال» و شکل‌های گوناگون «دور هرمنوتیکی»، به فهم و تفسیر رویدادهای تاریخی و رفتار کنشگران می‌پردازد.

تاریخ دریافت:

۲۷ اسفند ۱۴۰۴

تاریخ پذیرش:

۱۵ خرداد ۱۴۰۵

تاریخ انتشار:

۱ مهر ۱۴۰۵

کلیدواژه‌ها:

تاریخ بیهقی، فهم تاریخی، تجربه زیسته، ویلهلم دیلتای، هرمنوتیک.

* نویسنده مسئول: احمد رضی

ایمیل: razi@guilan.ac.ir

آدرس: استاد زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه گیلان، رشت، ایران.

۱ مقدمه

تاریخ بیهقی، اثر ابوالفضل بیهقی، افزون بر آنکه منبعی دست‌اول در تاریخ‌نگاری عصر غزنوی است، یکی از متون ادبی شاخص زبان فارسی نیز به شمار می‌رود. رویکردهای مرسوم در تحلیل متون تاریخی، عمدتاً بر واکاوی وقایع، سیر تحولات سیاسی و ارزیابی اعتبار منابع تمرکز دارند. اما طرح این پرسش که بیهقی، به‌عنوان ذهنیتی خاص، چگونه به فهم رویدادهای عصر خویش رسیده است، نیازمند چارچوبی نظری است که بر فرآیند «فهمیدن» در علوم انسانی تأکید کند. در این میان، رویکرد هرمنوتیک مدرن و آرای ویلهلم دیلتای می‌تواند افق تازه‌ای در تحلیل این اثر بگشاید.

دیلتای با طرح «نقد عقل تاریخی» و تمایز میان «تبیین» در علوم طبیعی و «فهم» در علوم انسانی، روش‌شناسی مستقلی برای علوم انسانی بنیان گذاشت. بر اساس دیدگاه او، برخلاف علوم طبیعی که در جست‌وجوی قوانین کلی است، علوم انسانی در پی فهم انسان بر حسب تجلیات بیرونی اوست (گروندن، ۱۳۹۱: ۲۷). در اندیشه دیلتای، انسان هستنده‌ای تاریخی است که در بستر سنت، زبان و فرهنگ خود رشد و زندگی می‌کند. از همین رو، برای فهم انسان باید به نتایج کار فرهنگی و دیگر افراد محیط زندگی او توجه داشت (احمدی، ۱۴۰۴: ۷۹). بر این اساس، می‌توان تاریخ بیهقی را به‌عنوان تجلی عینی زندگی و تجربه فردی بیهقی مورد مطالعه قرار داد.

این پژوهش با روش توصیفی-تحلیلی و رویکرد هرمنوتیکی می‌کوشد نقش تجربه زیسته بیهقی را در روایت تاریخ توضیح دهد و با آشکارسازی فردیت او شیوه تفسیرش از تاریخ غزنویان را تحلیل کند. هدف این نوشتار تبیین شیوه فهم بیهقی از رویدادهای تاریخی غزنویان بر پایه مفاهیم نظریه دیلتای از جمله تجربه زیسته، فردیت، غایت‌مندی و روش‌شناسی فهم است. بدین ترتیب، این پژوهش از پرسش «چه اتفاقی افتاده است؟» فراتر می‌رود و به

پرسشی اساسی‌تر می‌پردازد و آن اینکه بیهقی با موقعیت دیوانی و تجربه زیسته خاص خود، چگونه رویدادهای عصر غزنوی را فهم و تفسیر می‌کرد؟ و از چه سازوکارهای ذهنی و زبانی در این فرایند بهره می‌گرفت؟ این پژوهش می‌تواند دریچه‌ای متفاوت به خوانش تاریخ بیهقی و نسبت آن با فهم هرمنوتیکی بگشاید و با به‌کارگیری مفاهیم کلیدی نظریه دیلتای، به درک تازه‌ای از ذهنیت بیهقی دست یابد.

۱/۱ پیشینه تحقیق

در راستای درک عمیق‌تر از تاریخ بیهقی پژوهش‌های متعددی صورت گرفته است که به جنبه‌های گوناگون این اثر پرداخته‌اند. در دسته اول، آثاری مانند بیهقی‌پژوهی در ایران، اثر احمد رضی (۱۳۸۷) قرار می‌گیرند که به بررسی و گزارش محتوایی پژوهش‌های منتشر شده درباره تاریخ بیهقی در ایران پرداخته است. کتاب ارزش‌های ادبی تاریخ بیهقی، اثر محمدحسن صنعتی (۱۳۹۲) نیز بر جنبه‌های ادبی و هنری، محیط اجتماعی و فرهنگی، و همچنین سبک و زبان تاریخ بیهقی پرداخته است. همچنین، کتاب حدیث خداوندی و بندگی، اثر محمد دهقانی (۱۳۹۴) رویکردی چندوجهی داشته و مهم‌ترین جنبه‌های تاریخی، ادبی، اجتماعی و روان‌شناختی تاریخ بیهقی را بررسی کرده است. این دسته از پژوهش‌ها، بسترهای لازم را برای مطالعات عمیق‌تر فراهم می‌کنند.

در دهه اخیر، پژوهش‌های متعددی با بهره‌گیری از چارچوب‌های نظری معاصر، به تحلیل ابعاد مختلف تاریخ بیهقی پرداخته‌اند. این مطالعات نشان می‌دهند که چگونه می‌توان با استفاده از نظریه‌های معاصر به درک عمیق‌تری از متون کلاسیک دست یافت. با این حال، رویکرد دیلتای، با تأکید بر «فهم» تجربیات زیسته و جهان‌بینی درونی افراد در بستر تاریخی‌شان، می‌تواند جنبه‌های متفاوت‌تری از تاریخ بیهقی را نمایان کند.

۲ بحث

۲.۱ اصول هرمنوتیکی ديلتای

ویلهلم ديلتای پروژه فکری خود را بر پایه تبدیل هرمنوتیک به مثابه روش علوم انسانی استوار کرد. ديلتای بر این باور بود که شناخت انسان باید از خود زندگی و تجربیات واقعی و تاریخی آن شروع شود. به عقیده او، فکر ما باید به پرسش‌هایی پاسخ دهد که از درون خود زندگی می‌آیند (پالمر، ۱۳۹۰: ۱۱۰). او دریافت که دو جریان فکری مسلط زمانه یعنی پوزیتیویسم و متافیزیک ایدئالیستی برای فهم واقعی زندگی انسانی کارآمد نیستند. ديلتای با الهام از کانت، پروژه «نقد عقل تاریخی» خود را پیش برد. او استدلال کرد که علوم انسانی نه باید مانند علوم طبیعی به تبیین پدیده‌ها بپردازد و نه مانند متافیزیک هگلی به «بازسازی پیشینی» تاریخ. زیرا، موضوع و روش متمایز این علوم، فهم معناها و نیت نهفته در تجربه زیسته انسان و بیان‌های عینی آن (مانند متون، آثار هنری و نهادها) است. (Teo, ۲۰۰۳: ۷۷-۷۸). از این جهت ديلتای میان این دو علوم تمایز قائل می‌شود و «فهم» را به عنوان روش علوم انسانی بنیان‌گذاری می‌کند.

بر همین اساس، مفهوم محوری در اندیشه ديلتای یعنی «فهم»، صورتی از ارتباط درونی میان انسان‌ها تلقی می‌شود؛ مفهومی که خود او در عبارات زیر توضیح می‌دهد: «ما از طریق اشاره‌ها و حرکات، صداها و افعال با دیگران ارتباط برقرار می‌کنیم، اما هدف نهایی ما دستیابی به آن واقعیت نفسانی‌ای است که در پشت این نشانه‌ها نهفته است... این فرایند را که به موجب آن ساحتی درونی به ترکیبی از نشانه‌های حسی بیرونی عطا می‌شود فهم می‌نامیم» (ديلتای، ۱۳۹۱: ۳۵۵). او در جای دیگری، با تکیه بر همین مبانی، تفاوت «فهم» در علوم انسانی و «تبیین» در علوم طبیعی را اینگونه شرح می‌دهد: «فهم در حوزه امور انسانی متناظر چیزی است که در حوزه طبیعت «تبیین» نامیده می‌شود... فهم قلمرو تمام کسانی است که به امور

انسانی می‌پردازند، و فرق آن با تبیین این است که فهم در زندگی مشارکت دارد. زندگی هم موضوع اصلی و هم ابزار کارکنانی است که به امور انسانی می‌پردازند... وقتی به جای یک کنش یا یک واژه، یک شخص موضوع فهم باشد، فهم مبین فرایند پیچیده‌تری است» (ديلتای، ۱۳۸۸: ۲۷۷). این تلقی از فهم، زمینه‌ساز بسط نظریه «روح عینی» هگل در اندیشه ديلتای شد. روح عینی دربردارنده ظهورات حیات مانند آداب و رسوم، سبک‌های زندگی، قوانین، دین، هنر، فلسفه و علم است. همچنین این روح عینی فهم اولیه را ممکن می‌سازد، زیرا از نظر ديلتای، یک اثر هنری مشخص، بازتابی از برخی ویژگی‌های منطقه‌ای و زمانی مشترک آن دوره است (اشمیت، ۱۳۹۵: ۷۹). از آنجا که زبان غنی‌ترین تجلی روح عینی است، ديلتای دامنه هرمنوتیک را از متون نوشتاری به کل زندگی اجتماعی-تاریخی گسترش داد. شرط امکان چنین فهمی، اشتراک در سرشت انسانی است. در پی این امر، انسان دقیقاً به این دلیل می‌تواند تاریخ را بفهمد که خود موجودی تاریخی است. در نهایت، نزد ديلتای جست‌وجو در تاریخ و فهم عینیت‌یافتگی‌های زندگی، راه مناسب برای شناخت خود و دیگران است (ملکی و داوری اردکانی، ۱۳۹۸: ۲۳۸-۲۳۹).

از این رو، فهم تاریخی مستلزم قرار دادن پدیده‌ها در بستر زندگی و روابط درونی آنهاست؛ بستری که در آن، ویژگی‌های استنتاج‌شده از تاریخ تنها از طریق تجربه زیسته و فهم افراد دیگر رخ می‌دهد. به بیان دیگر، تاریخمندی پدیده‌های انسانی امری است که تنها از مسیر همدلی و بازسازی درونی شرایط و زندگی و ذهنی کنشگران آن قابل دستیابی است (Dilthey, ۱۹۵۴: ۳۳). از سوی دیگر «فهم تاریخی» به عنوان تنها راه ممکن برای درک جهان انسانی تعریف می‌شود. چرا که انسان خود موجودی تاریخی تعریف می‌شود. از آنجا که زندگی فردی در فرایند تأثیر و تأثر با محیط بیرونی شکل می‌گیرد، فهم این زندگی تنها از طریق شناخت فرهنگ و بافت تاریخی‌ای امکان‌پذیر است که فرد در درون آن

برای رسیدن به اهدافش، دست به یک «فصل‌بندی فزاینده» می‌زند. یعنی تجربیات، انگیزه‌ها و احساسات ما به تدریج سامان می‌یابند. این ساختار، مانند یک اسکلت‌بندی زنده، پایه و اساس تمام رشد بعدی است. نتیجه‌ نهایی این فرآیند، «رشد» است که خاصیت بنیادی آن، آفرینش ارزش‌های تازه است. همچنین هر دوره زندگی در درون خود حاوی ارزش و هدفی مستقل است (دیلتای، ۱۳۹۲: ۳۱۶-۳۱۸). بنابراین، روشن می‌شود که چگونه مفاهیم تجربه زیسته، فردیت و غایت‌مندی، در هسته اصلی اندیشه دیلتای قرار دارند و اساس فهم از تاریخ و انسان را تشکیل می‌دهند.

۲،۲ روش‌شناسی هرمنوتیکی دیلتای

دیلتای با دو تکنیک انتقال و بازآفرینی توضیح می‌دهد که ما چگونه به فهم ظهورات حیات دیگران می‌رسیم. او تأکید می‌کند که: «عمل فهم مستلزم نوعی انتقال است» (دیلتای، ۱۳۸۸: ۶۸۸). «انتقال عبارت است از توانایی درک حالت نفسانی درونی دیگری که او در واقعیات بیرونی و تجربی اظهار کرده است» (اشمیت، ۱۳۹۵: ۸۳). برای وقوع موفقیت‌آمیز انتقال، وجود یک «تجربه زیسته» مشترک و مرتبط در پیشینه فرد فهمنده ضروری است. برترین شکل فهم بر مبنای همین جابه‌جایی یا انتقال پدید می‌آید، جایی که تمامیت حیات نفسانی انسان فعال می‌شود و خود را در قالب «بازآفرینی و بازتجربه کردن» متجلی می‌سازد (همان: ۸۴). بازآفرینی نیز به ما امکان می‌دهد تجربیات دیگران را درک کنیم. ما به دلیل اشتراک در ساختار تجربه درونی، می‌توانیم با تکیه بر کلیت تجربه زیسته خود و از طریق یک «تغییر وضع»، شبکه به هم پیوسته و زنده تجارب، احساسات و فرآیندهای روحی فرد دیگر را در درون خود بازآفرینی کنیم (دیلتای، ۱۳۹۲: ۳۸۲-۳۸۴). دیلتای برای توضیح فرآیند «بازتجربه کردن»، دو وضعیت کلیدی را شناسایی می‌کند که شامل نقش محیط و موقعیت خارجی و نقش تعدیل‌گری تخیل می‌شود. این فرآیند

پرورش یافته است (Liashenko, ۲۰۱۸: ۱۶۶-۱۶۷). از این منظر، فهم تاریخ، یک درگیری درونی است نه مشاهده بیرونی. این امر ممکن می‌کند که ما از طریق بازآفرینی کلیت وجودمان در تجربه زیسته، به فهم تاریخ دست یابیم (Dilthey, ۲۰۰۲: ۲۴-۲۵).

این چالش نظری، ما را به یکی از بنیادی‌ترین مفاهیم در اندیشه دیلتای می‌کشاند؛ یعنی «تجربه زیسته». تجربه زیسته بنیاد اصلی نظریه هرمنوتیکی دیلتای را تشکیل می‌دهد. دیلتای می‌گوید: «تجربه زیسته عبارت است از حالت مشخص و متمایزی که در آن واقعیت برای من موجود است» (دیلتای، ۱۳۹۴: ۳۴۵). دیلتای تجربه زیسته را امری فراتر از شناخت صرف در نظر می‌گیرد. به عقیده او این تجربه در ادبیات و توسط شاعران بازنمایی می‌شود و از حیطه صرفاً علمی خارج است. همچنین ماهیتی تفسیری دارد که در علوم انسانی به موضوع تحلیل منجر می‌شود (دیلتای، ۱۳۸۸: ۷۳۲). از اینجا تأکید دیلتای بر «فردیت» قابل درک می‌شود؛ زیرا برای او فهم، از مسیر تجربه‌های درونی و منحصربه‌فرد انسان ممکن است. دیلتای فردیت را بر پایه اصل «وحدت نامتمایزان» لایبنیتس و «اصل نوع» استوار می‌کند. در این نگاه، صفات مختلف در یک موجود، به طور نظام‌مندی به هم مرتبط‌اند، این شبکه به هم پیوسته از صفات، در جهان روحی و تاریخی انسان، پیچیده می‌شوند. دیلتای به رابطه دیالکتیکی بین فرد و محیط تأکید دارد و معتقد است فردیت هر شخص یا یک ملت، محصول تعامل منحصربه‌فرد او با شرایط طبیعی، فرهنگی و تاریخی‌اش است (دیلتای، ۱۳۹۲: ۳۹۱-۳۹۳).

بر اساس همین منطق، رشد انسان در نظر دیلتای تابع یک غایت‌مندی درونی است که از تجربه خود زندگی سرچشمه می‌گیرد. این هدفمندی ریشه در یک مدل بیرونی و انتزاعی ندارد، از خود سوژه و تجربه درونی او سرچشمه می‌گیرد و به‌طور جدایی‌ناپذیری با ارزش زندگی گره خورده است (Teo, ۲۰۰۳: ۸۰). به باور او، شبکه روانی انسان

۲،۳ تحلیل شیوه فهم و تفسیر بیهقی از رویدادهای تاریخی

۲،۳،۱ بررسی مفهوم «فهم تاریخی» در تاریخ‌نگاری بیهقی

بیهقی در مجلد دهم، تأملی در باب ادراک و معرفت ارائه می‌دهد که می‌تواند با پرسش بنیادین دیلتای درباره چگونگی فهم مقایسه شود. او با طرح این اندیشه: «پس باید دانست که چشم و گوش دیده‌بانان و جاسوسان دل‌اند که رسانند به دل آنکه ببینند و بشنوند، و وی را آن به‌کار آید که ایشان بدو رسانند، و دل آنچه از ایشان یافت برخرد که حاکم عدل است عرضه کند...» (بیهقی، ۱۴۰۳: ۱۰۹۸)، فرآیند فهم را زنجیره‌ای از ادراک حسی تا داوری خرد معرفی می‌کند. از نظر بیهقی، درک وقایع تنها در صورتی ممکن است که فرد خود در رویداد حضور داشته باشد، یا آن را از فردی موثق بشنود و یا از کتابی معتبر بخواند (همان: ۱۰۹۹-۱۱۰۰). بیهقی بدین‌سان به‌طور غیرمستقیم تأکید می‌کند که فهم گذشته و تاریخ زمانی میسر می‌شود که به‌نوعی بر تجربه زیسته بنا شده باشد. این شیوه بیهقی محدود به روایت‌های گذشته‌نگر نیست، بلکه در مواردی که روایت از نوع لحظه‌به‌لحظه است، نیز کاربرد دارد، مثلاً آن‌گاه که بیهقی مشغول نوشتن قسمت‌های آخر جلد هفتم اثر خود بود، فرخزاد ابن مسعود می‌میرد و ابراهیم به سلطنت می‌رسد. بیهقی در اینجا با توقف گزارش تاریخی، اندکی به روایت لحظه‌به‌لحظه آن دوران می‌پردازد (رضی، ۱۳۸۳: ۱۰). تأکید بیهقی بر استفاده از اسناد و شنیده‌ها از افراد مورد اعتماد، گویای آن است که فهم تاریخی نزد او، فرآیندی بر اساس تجارب زیسته و اعتبارسنجی منابع است. همچنین تأکید او بر واقعیت‌های مستند، که در مخالفت شدیدش با افسانه‌پردازی نمایان است (بیهقی، ۱۴۰۳: ۱۰۹۹)، با اهداف هرمنوتیک دیلتای در فهم تجلیات زندگی همخوانی نزدیکی دارد.

پیچیده انتقال و بازآفرینی، به‌طور طبیعی ما را به سوی مبحث اساسی‌تر و خلاقانه‌تر، یعنی «عمل آفرینش» در فرآیند فهم رهنمون می‌سازد؛ که در آن مفسر به بازسازی و احیای معنا در بستر جدید می‌پردازد (اشمیت، ۱۳۹۵: ۸۶-۸۷). این فرآیند آفرینش، ارتباط تنگاتنگی با چگونگی عینیت یافتن امور واقع فرهنگی-روانی دارد. دیلتای بیان می‌کند که امور واقع فرهنگی-روانی از طریق فرآیند «فرافکنی» برای ما عینیت می‌یابند. به این معنا که زندگی درونی و تجربه‌های روانی انسان، از طریق نوعی تغییر وضعیت (در قالب شعر، قطعه، موسیقی یا متن)، بر جهان خارجی فرافکنی می‌شوند و از طریق «اصل تجانس و شباهت درونی» امکان فهم دیگران را برای ما فراهم می‌کنند (دیلتای، ۱۳۹۲: ۳۶۳-۳۶۴).

با عبور از مراحل پیشین، به دور هرمنوتیکی دیلتای نزدیک می‌شویم. در اندیشه دیلتای فهم از طریق حرکت دیالکتیکی بین اجزاء و کل حاصل می‌شود. آنچه رویکرد دیلتای را متمایز می‌کند، نقش مفسر در این فرآیند است. در هرمنوتیک او، دور فهم، نه بین ذهنیت مفسر و متن، بلکه کاملاً در درون جهان متن و با هدف بازسازی ذهنیت مؤلف جریان دارد (حسنی، ۱۳۸۳: ۱۱۸). این نگاه مفسر‌محور، در مقیاس کلان‌تری مانند مطالعه ملت‌ها و دوره‌های تاریخی نیز جریان دارد. هر دوره تاریخی، یک کل زنده است که در آن، همه پدیده‌های فرهنگی، اجتماعی و هنری به‌مثابه اجزائی عمل می‌کنند که معنای نهایی خود را تنها در نسبت با آن کل به‌دست می‌آورند. در مقابل، اجزاء — مانند آثار ادبی، نهادهای اجتماعی و کنش‌های جمعی نیز در شکل‌دادن به آن کل سهیم‌اند. بنابراین، فهم هر پدیده منفرد، مستلزم حرکتی مداوم بین آن جزء و کل تاریخی‌اش است (Tool, ۲۰۰۷: ۱۱-۱۲).

دید او، سه قوه در وجود انسان عمل می‌کنند: خرد در سر، خشم در دل و آرزو در جگر. هر یک از این قوا نقشی مستقل دارند (همان: ۱۵۵). به این ترتیب، فهم کنش‌های تاریخی در نگاه بیهقی نه صرفاً گزارش وقایع، بلکه با شناخت لایه‌های درونی انسان ممکن می‌شود. نمونه‌ای از این توجه در روایت کشته‌شدن احمد ینالتگین (همان: ۶۵۷-۶۵۸) دیده می‌شود، که بیهقی با تمرکز بر شخصیت «تلک هندو» (همان: ۶۳۲-۶۳۴) و با شرح منش و پیشینه او، به درکی روان‌شناختی از واقعه می‌رسد.

از سوی دیگر، یکی از دغدغه‌های اصلی بیهقی، فهم نهاد قدرت است؛ این‌که قدرت از کجا برمی‌خیزد و چگونه رفتار انسان را دگرگون می‌کند. در روایت‌هایی چون حکایت «افشین» یا به‌قدرت‌رسیدن مسعود، بیهقی برای تحلیل این دگرگونی به مقایسه تجربه‌های تاریخی مشابه در بسترهای گوناگون می‌پردازد. این ایده ديلتای که فهم تاریخی حاصل تعاملی میان ذهنیت مورخ و واقعیت‌های عینی زمانه است (دیلتای، ۱۳۹۱: ۴۴۳)، به شکلی در آثار بیهقی نیز مشاهده می‌شود. او با رجوع به نمونه‌های گوناگون از پادشاهان، رویدادها و تجارب آنان، نشان می‌دهد که فهم نهاد قدرت در نسبت با شرایط تاریخی و روانی زمانه ممکن است. این روش در فصل «در معنی دنیا» به‌خوبی آشکار است؛ در این فصل بیهقی با بررسی سرگذشت پادشاهانی چون سیف‌الدوله و محمود، به فهمی از الگوی «شاه عادل» می‌رسد. در نهایت در روایت دستگیری یوسف، عموی مسعود، بیهقی با ارجاع به حکایت یعقوب لیث، نشان می‌دهد که کنش‌های پادشاهان تنها در نسبت با بستر تاریخی و موقعیت خاص آنان قابل فهم است. بیهقی با آوردن این جمله که: «و چنین حکایت‌ها از بهر آن آرم تا طاعنان زود زود زبان فرا این پادشاه بزرگ، مسعود، نکنند و سخن به حق گویند، که طبع پادشاهان و احوال و عادات ایشان نه چون دیگران است و آنچه ایشان بینند، کس نتواند دید» (بیهقی، ۱۴۰۳: ۳۹۸)، در واقع می‌کوشد کنش پادشاه را در شرایط خاص

در بررسی تاریخ، بیهقی توجه ویژه‌ای به چرایی کنش‌ها و انگیزه‌های افراد دارد و برای فهم وقایع به لایه‌های پیچیده کنشگران می‌پردازد. برای نمونه، در ماجرای خبر شکست سباشی (همان: ۸۷۸-۸۷۴)، بیهقی تنها به گزارش واقعه بسنده نمی‌کند، بلکه چرایی آن را از زبان کنشگران اصلی (حاجب، بونصر، و سلطان مسعود) با انگیزه‌های متفاوتشان روایت می‌کند. این تنوع دیدگاه‌ها، می‌تواند با ایده هرمنوتیکی ديلتای مبتنی بر امکان فهم تاریخ از طریق بررسی تجارب درونی افراد، مقایسه شود. نمونه بارز دیگر، روایت خاطرات کودکی مسعود (همان: ۱۶۴-۱۷۲) است. بیهقی با آوردن این خاطرات، می‌کوشد تا شایستگی مسعود برای پادشاهی را در بستر تاریخی زندگی‌اش جست‌وجو کند. او با بررسی دوران کودکی مسعود و مراحل رشد و کنش‌های نظامی‌اش، نوعی مشروعیت نظامی برای او ترسیم می‌کند. در مواردی نیز، شخصیت‌ها برای رسیدن به فهم، به شرایط تاریخی رجوع می‌کنند و می‌کوشند با آن وضعیت همدلی کنند. مثلاً زمانی که مسعود نامه‌هایی علیه خود دریافت می‌کند، خود را در بستر قدرت دوران محمود قرار می‌دهد و بر اساس تجربه زیسته خودش از پادشاهی، با دبیر همدلی می‌کند و می‌گوید: «نویسندگان را چه گناه توان نهاد؟ که مأموران بودند...» (همان: ۲۳). این نشان می‌دهد که مسعود بر پایه تجربه زیسته خود به فهم کنش و رفتار دبیر می‌رسد، فهمی که بیهقی آن را به‌دقت بازتاب می‌دهد.

بیهقی در مجلد ششم تاریخ خود، خطبه‌ای آورده که به نوعی مرتبط با روان‌شناسی انسان است. او باور دارد برای شناخت تاریخ، باید نخست انسان را شناخت. وی با استناد به سخنی کهن می‌گوید: «ذات خویش بدان که چون ذات خویش را بدانستی، چیزها را دریافتی» (همان: ۱۵۴). بدین‌سان، شناخت نفس انسانی را اساس فهم تاریخ می‌داند. بیهقی سپس به کشمکش میان خشم، آز و خرد اشاره می‌کند و این‌ها را اساس رفتار انسان می‌شمارد. از

بیهقی از آن رویدادند، و یا بر پایه تجربیات پیشین او شکل گرفته‌اند. در این توصیفات، بیهقی به سطح «تجربه زیسته جمعی» نیز می‌رسد؛ او نوعی شادی و هیجان عمومی را به تصویر می‌کشد که یادآور «روح زمانه» و «زندگی تاریخی مشترک» در نظریه ديلتای است.

گاهی نیز بیهقی برای داوری درباره اشخاص، «تجربه زیسته» آنان را در نظر می‌گیرد. او از تعبیری چون «نرم و درشت» (همان: ۷۴۳) «روزگاران دیده» (همان: ۱۶۳)، و به‌ویژه سرد و گرم چشیده (همان) استفاده می‌کند که بر مواجهه با سختی‌ها و آزمون‌های زندگی اشاره دارد. در توصیف خواجه بوسعید عبدالغفار و بونصر مشکان، تأکید می‌کند که آنان رنج‌ها دیده‌اند و به همین دلیل به مراتب بزرگی دست یافته‌اند (همان). بیهقی این امر را به سطحی فلسفی و اندیشگانی ارتقا می‌دهد و معتقد است همان‌گونه که جسم به طبیب نیاز دارد، روح و خرد انسان نیز نیازمند درمان است و داروی روح، «تجارب پسندیده» است (همان: ۱۵۹). این تلقی از انسان که فهم او فراتر از تبیین علمی است و نیازمند توجه به تجربه درونی است، نگاهی را بازتاب می‌دهد که در هرمنوتیک ديلتای و علوم انسانی جدیدتر مورد توجه قرار می‌گیرد؛ آنجاکه به اهمیت «فهم» و «خوداندیشی» تأکید می‌شود.

بیهقی در بسیاری موارد، روایت را متوقف می‌کند و با ارجاع به تجربه زیسته شخصی‌اش، داوری خود را اضافه می‌کند تا به اعتبار روایت بیفزاید. برای نمونه، هنگامی که امیرمسعود نامه‌ای به فارسی می‌خواند، بیهقی می‌نویسد: «از پادشاهان این خاندان... ندیدم که کسی فارسی چنان خواندی و نبشتی که وی» (همان: ۴۴۴). همچنین در توصیف رابطه بوالقاسم علی نوکی و بونصر، با اشاره به مشاهده خود می‌گوید: «میان ایشان دوستی چنان دیدم که از برادری بگذشته بود» (همان: ۴۲۱) و در مورد علی قریب تأکید می‌کند که هرگز او را با خنده فراخ ندیده، بلکه همواره تبسم داشته است (همان: ۴۶). این داوری‌ها نشان می‌دهد که تجربه زیسته

قدرت توضیح دهد. این رویکرد بیهقی، که بر تجربه، فردیت و زمینه تاریخی تأکید دارد، گویای نوعی گرایش به فهم تاریخی است. اگرچه این گرایش ممکن است واجد مبانی نظری ديلتای نباشد، اما در رویکرد کلی به فهم، شباهت‌های قابل تأملی با دیدگاه‌های او دارد.

۲،۳،۲ نقش «تجربه زیسته» در تحلیل بیهقی از رویدادها

در شیوه تاریخ‌نگاری ابوالفضل بیهقی، «تجربه زیسته» جایگاهی محوری دارد. این مفهوم، بنیانی است که بیهقی بر اساس آن، وقایع را درک، تحلیل و روایت می‌کند. نخستین نشانه این امر، حضور مکرر ضمیر «من» در متن است که نشان‌دهنده تجربه زیسته راوی است. بیهقی در موارد متعددی به حضور مستقیم خود در وقایع اشاره می‌کند؛ تعبیری چون «وکیل در نزدیک من آمد... من در ساعت برفتم ... و من بازگشتم» (بیهقی، ۱۴۰۳: ۲۱۳). همچنین گزارش حضور او در جنگ‌هایی چون طلخواب و دندانقان (همان: ۹۰۵، ۹۵۳)، همراه با ذکر سختی‌هایی نظیر بی‌آبی و سرما، نشان‌دهنده حضور مستقیم و تجربه بدنی اوست. اوج این حضور بی‌واسطه را می‌توان در توصیف دیدار با امیر در بستر بیماری مشاهده کرد؛ بیهقی با ذکر جزئیات دقیق از فضای تاریک خانه، پرده‌های کتان آویخته و حتی وضعیت جسمانی امیر (همان: ۷۳۳)، صحنه‌ای را بازتاب می‌دهد که کاملاً بر مشاهده مستقیم استوار است. حتی زمانی که ضمیر اول‌شخص استفاده نمی‌شود، توصیف‌های دقیق بیهقی از فضاها، جغرافیا و بناها، مانند توصیف سراهای پیشین عدنانی (همان: ۴۶)، نشان‌دهنده مشاهده بی‌واسطه اوست. هنگامی که بیهقی مراسم دشت شابه‌ار (همان: ۴۳۳) را توصیف می‌کند، به جنبه‌های مختلف آن وقایع می‌پردازد؛ او نه تنها ظاهر بصری پوشش غلامان و زیورها را بازگو می‌کند، بلکه صداهای کوس و طبل، را نیز به تصویر می‌کشد. این توصیف‌های دقیق، یا حاصل مشاهده مستقیم خود

نزد بیهقی ابزاری برای غنی‌سازی و استحکام روایت است.

تجربه زیسته بیهقی به‌طور عمیق تحت تأثیر رابطه شاگردی نوزده‌ساله او با بونصر مشکان شکل گرفته است. این پیوند طولانی سبب شده که بیهقی به درکی عمیق از شخصیت بونصر برسد و بتواند با او همدلی کند. شباهت‌های شخصیتی و فکری میان این دو، باعث شده است که بیهقی بتواند حالات و تصمیم‌های بونصر را با فهمی تجربه‌شده روایت کند و این امر نقش مهمی در شکل‌گیری فهم او داشته است.

۲،۳،۳ «فردیت» در روایت‌های بیهقی

بررسی فردیت در تاریخ بیهقی از دو منظر قابل توجه است: نخست فردیت خود بیهقی که در متن بازتاب یافته و دوم، توجه او به نقش فردیت در روایت است. بیهقی از جنبه فردیت مظهر اخلاق‌گرایی، احتیاط، محافظه‌کاری در سیاست و وفاداری به نظام حکومتی غزنوی است؛ ویژگی‌هایی که ریشه در تجربه منحصربه‌فرد دیوانی و اثرپذیری او از استادش، بونصر مشکان، دارد. برای نمونه، بیهقی در روایت مرگ ابوطاهر قاضی، به‌جای پذیرش یک روایت واحد، هر دو احتمال بیماری و مسمومیت را ذکر می‌کند و با عبارت «لا يعلم الغیب إلا الله» (همان: ۶۵۰) از داوری قطعی پرهیز می‌کند. او تأکید دارد که «در تاریخ محابا نیست» (همان: ۶۸۶) و روا نیست در آن «تخسیر و تحریف» شود (همان، ۶۷۸). این احتیاط و انصاف در روایت مسعود نیز آشکار است که بیهقی ضمن اشاره به استبداد و خلق تند سلطان، او را انسانی گرفتار قضا و قدر می‌داند و می‌نویسد: «هیچ بنده به خویشتن بد نخواهد» (همان: ۷۱۱). شیوه نگارش و ساختار روایتگری او نیز بخشی از فردیت بیهقی را تشکیل می‌دهد. استفاده معنادار از ایجاز و اطناب، تکنیک «حکایت در دل حکایت» و به‌ویژه خلق «روایات موازی»، نشان‌دهنده ذهنیت منحصربه‌فرد اوست. برای نمونه، شیوه‌ای که در مجلد پنجم به‌کار

می‌گیرد: او همزمان دو روایت رسمی (بازداشت امیر) و پنهانی (تلاش‌های مسعود برای تحکیم قدرت) را پیش می‌برد. این شیوه نشان می‌دهد که او تاریخ را نه به مثابه یک خط مستقیم و ساده، بلکه همچون شبکه‌ای به هم پیوسته درک می‌کرده است. دو ویژگی دیگر فردیت بیهقی، «وفاداری به ساختار قدرت» و «روحیه میانه‌روی» است که بازتابی از جایگاه دیوانی اوست. او سال‌ها در خزانه حجت مسئولیت داشته و امانت‌داری‌اش سبب اعتماد حاکمان شده بود. این وفاداری، البته، به معنای بیان بی‌پرده تمام حقیقت نبود؛ بلکه بیشتر تلاش برای برقراری تعادلی میان حفظ وفاداری به سلطنت و رساندن بخشی از واقعیت‌ها بود. او رفتارهای خشن سلاطین را اغلب نتیجه توطئه اطرافیان یا تقدیر الهی قلمداد می‌کرد تا مستقیماً منبع قدرت را هدف انتقاد قرار ندهد. این رویکرد، تا حدی شبیه به رفتاری است که بونصر مشکان نیز در دستگاه دیوانی داشت.

افزون بر این، بیهقی به جنبه‌ای دیگر از اهمیت فردیت در روایت تاریخی نیز توجه می‌کند. او باور دارد که فردیت کنشگران، نقش تعیین‌کننده‌ای در شکل‌گیری رویدادها ایفا می‌کند. او حتی برای اشخاص حاشیه‌ای، مانند یک پیام‌آور، پیشینه تاریخی «روزگار دراز خدمت محمد اعرابی سالاری بدان محتشمی کرده و رسوم کارها بدانسته» و خصیصه فردی «جلد، سخنگو و کاردان» (همان: ۹۱۴) ذکر می‌کند. این رویکرد بیهقی، به شکلی به این اندیشه دیلتای نزدیک است که فردیت صرفاً مجموعه‌ای از صفات ذاتی نیست، بلکه محصول تجربه‌های زیسته و بافت تاریخی است. با توجه به این رویکرد می‌توان گفت بونصر مشکان نیز از طریق سال‌ها تجربه در دربار به آن رسیده بود که بیان حقیقت، هرچند پرهزینه، اما ارزشمندتر از چاپلوسی است (همان: ۷۰۹-۷۱۰). بیهقی در فصل ششم تاریخ خود به نوعی روان‌شناسی فردی می‌پردازد و پادشاهان را نه صرفاً به‌عنوان مرکز قدرت، بلکه انسان‌هایی با کشمکش‌های درونی معرفی می‌کند

که به مشاور نیاز دارند (همان: ۱۶۰). او نصر احمد را انسانی چندبعدی با اخلاق ستوده و خصلت‌های ناستوده می‌بیند (همان) و در توصیف بکتگین، ضمن اشاره به عیب «طیرگی»، با جمله «مرد بی‌عیب نباشد» (همان: ۲۰۹) نگاهی واقع‌بینانه و انسان‌شناسانه ارائه می‌دهد. بدین ترتیب، تاریخ در اندیشه بیهقی روایت انسان‌هایی با تفاوت‌های فردی، ضعف‌ها و قوت‌هاست که فهم آن‌ها به فهم عمق وقایع تاریخی منجر می‌شود.

۲/۳/۴ بررسی «غایتمندی» بیهقی

تجربه‌های زیسته بیهقی در سه دوره متمایز شکل می‌گیرند و به غایت نهایی می‌رسند. در دوران جوانی، که دوره یادگیری و تجربه‌های پراکنده است، بیهقی به عنوان شاگرد بونصر در مرکز قدرت حضور دارد و صرفاً مشغول دیدن، شنیدن و آموختن است. این مرحله کارورزی که در نظریه ديلتای از آن به عنوان «اسکلت‌بندی زنده» یاد می‌شود (نک. ديلتای، ۱۳۹۲: ۳۱۸-۳۱۶)، در متن بیهقی به صورت روایت بدون داور مستقیم بازتاب می‌یابد. در دوران میان‌سالی، بیهقی با ورود به موقعیت‌های بحرانی و رسیدن به مقام دبیری و ریاست دیوان، تجربه‌های عمیق‌تری از سقوط‌ها و خیانت‌ها کسب می‌کند. در این مرحله، او از صرف ثبت وقایع فراتر می‌رود و به تحلیل انگیزه‌ها و نیت‌های کنشگران می‌پردازد. در این راستا، با کنار هم قرار دادن حکایت‌های مشابه و متضاد، به نقد غیرمستقیم وقایع می‌پردازد؛ برای نمونه، با مقایسه برخورد قاطع سبکتگین با پیلان ستمگر و تنبیه یک مولازاده در گرگان (همان: ۶۷۳-۶۷۵) توسط مسعود، نشان می‌دهد که چگونه قدرت در گذر زمان از عدالت آرمانی به یک نمایش بی‌رحم تبدیل شده است. این مقایسه‌ها، که در نظریه ديلتای نشان‌دهنده فصل‌بندی و سازمان‌دهی تجربیات‌اند، در تاریخ بیهقی نیز به‌وضوح دیده می‌شوند. در دوران سالخوردگی، بیهقی که دیگر در قدرت نیست، به داور اخلاقی تبدیل می‌شود و تاریخ را برای فهم و عبرت می‌نویسد. احساساتی

چون اندوه و حسرت که در نظریه ديلتای موتور محرک ارزش‌گذاری‌اند، در این مرحله به یک بینش فلسفی-تاریخی تبدیل شده‌اند. فصل «در معنی دنیا» (همان: ۵۱۲) نمونه‌ای بارز از این رویکرد است که در آن بیهقی با استفاده از اشعار و حکایات، به ناپایداری دنیا و قدرت می‌پردازد. عبرت در اینجا محصول نهایی فرایندی است که در میان‌سالی او شکل گرفت. غایت نهایی بیهقی، نوشتن تاریخی ماندگار است که تحت تأثیر احساسات، تجارب زیسته و بستر زندگی‌اش شکل گرفته است: «غرض من آن است که تاریخ پایه‌ای بنویسم و بنائی بزرگ افراشته گردانم، چنانکه ذکر آن تا آخر روزگار باقی ماند» (همان: ۱۴۹). حضور بیهقی در کانون مناسبات قدرت و شاهد بودن بر ساختار شکننده آن، ارزش‌های زندگی او را بر این اساس متمرکز کرد که فناپذیری ممکن نیست و تنها «نام نیک» باقی می‌ماند: «مرا چاره نیست از تمام کردن این کتاب تا نام این بزرگان بدان زنده ماند و نیز از من یادگاری ماند» (همان: ۱۱۰۰). بدین ترتیب، نه تنها زندگی بیهقی، بلکه ساختار خود تاریخ بیهقی نیز تابع این غایتمندی است. کتاب او، با چینش حکایات، ارائه اسناد و تحلیل انگیزه‌ها، ساختاری شبیه به «کل زنده» از منظر ديلتای را بازتاب می‌دهد، که غایت نهایی آن- فراتر از ثبت وقایع- می‌تواند آفرینش معنایی اخلاقی و انسانی از تاریخ باشد.

۲/۴ روش‌شناسی هرمنوتیکی بیهقی در تفسیر رویدادها

۲/۴/۱ «بازآفرینی» در شیوه تفسیر بیهقی

در تاریخ بیهقی، رویکردی تفسیری مشابه روش بازآفرینی ديلتای به‌چشم می‌خورد. ديلتای برای توضیح فرآیند بازآفرینی دو وضعیت کلیدی را شناسایی می‌کند که می‌توان ابعاد آن را در تاریخ‌نگاری بیهقی نیز مشاهده و تحلیل کرد:

نقش محیط و موقعیت خارجی: در این وضعیت، بافت بیرونی و شناخت قبلی مفسر از فرهنگ عصر،

علت غفلت مسعود از هشدارها را درک کند. همچنین در گزارش‌های «اخبار لاهور و احمدینالتگین» (همان: ۶۴۸)، بیهقی با انتقال خود به جایگاه امیرمسعود، وضعیت روانی او را درک می‌کند. او با تصور حجم انبوه کارها و هجوم هم‌زمان بحران‌ها از سه جانب (ترکمانان عراقی، خوارزم و لهور)، خود را در تنگنای زمانی امیر قرار می‌دهد تا احساس اضطراب و فشار را بفهمد. در خلال این انتقال ذهنی، بیهقی به این فهم می‌رسد که چرا مسعود نشاطی از خود نشان نمی‌دهد. چرا که او درمی‌یابد بساط طرب و نشاط نشانه فراغت و استقرار قدرت است و فقدان آن، نشان‌دهنده بحران در اقتدار پادشاه است. در واقع، بیهقی از طریق این فرآیند به فهمی عمیق دست می‌یابد. این فرآیند، همان‌گونه که دیلتای اشاره می‌کند، مفسر را به سوی «عمل آفرینش» هدایت می‌کند؛ آفرینشی که در آن بیهقی با تلفیق تجربیات زیسته خود و تخیل، به بازسازی و تفسیر وقایع تاریخ غزنویان می‌پردازد.

۲،۴،۳ «فراکنی» در روایت بیهقی

در تاریخ بیهقی، مواجهه با رخداد‌های تلخ مانند مرگ‌های ناگهانی و بی‌عدالتی‌ها، بستری برای بازتاب تجربه‌های درونی نویسنده فراهم می‌آورد. بیهقی در این لحظات، از گزارش صرف تاریخ فراتر می‌رود و اندوه، رنج و تأثرات خود را از طریق ابزارهایی چون جملات عاطفی، پندآموز، تمثیل و شعر در متن فراکنی می‌کند. نمونه بارز آن، بازتاب عواطف و اندیشه‌های بیهقی در روایت مرگ بونصر مشکان است. در اینجا گویی بیهقی، به اوج اضطراب و غم می‌رسد و فصلی مستقل را به ستایش او اختصاص می‌دهد. کاربرد زیاد اشعار در این بخش نشان‌دهنده تلاش نویسنده برای عینیت‌بخشی به تجربه عمیق روانی خود است (نک. همان: ۹۲۹-۹۳۳). در مجموع، این بازتاب‌های درونی بخشی اساسی از شیوه روایتگری بیهقی را تشکیل می‌دهند و میان تجربه زیسته نویسنده و درک مخاطب پل ارتباطی برقرار می‌کنند.

به شکل‌دهی معنای روایت کمک می‌کند. بیهقی به واسطه حضور در دربار غزنوی، آگاهی گسترده و عمیقی از محیط و فرهنگ زمانه داشت. او با تکیه بر مشاهدات مستقیم و تصویرسازی دقیق، بافت عینی وقایع را ملموس می‌کرد؛ مانند بازآفرینی فضای درماندگی در دندانقان با جزئیات حسی گرما و تشنگی (همان: ۹۵۴) یا ترسیم دقیق موقعیت دستگیری قاضی که زمینه را برای درک کنش‌ها فراهم می‌آورد (همان: ۲۷۹-۲۸۰).

نقش تخیل: بیهقی برای نفوذ به لایه‌های پنهان و درونی شخصیت‌ها که خود شاهد آن‌ها نبود، از تخیل به مثابه ابزاری هرمنوتیکی بهره برد. او با تبدیل گزارش‌های خشک به صحنه‌های دراماتیک و دیالوگ‌پردازی داستانی، از تخیل به عنوان ابزاری برای نفوذ به انگیزه‌های پنهان و حیات درونی افراد بهره می‌برد و به فهم آن‌ها نائل می‌شود؛ نمونه‌هایی همچون بازسازی عاطفی گفت‌وگوی بونصر مشکان و خواجه احمد عبدالصمد (همان: ۷۰۱) یا بازآفرینی صحنه مستی برادر ابوالفتح که نشان‌دهنده نفوذ او به عمق روان شخصیت‌هاست (همان: ۴۵۹).

۲،۴،۲ «انتقال» در شیوه فهم بیهقی

یکی دیگر از شیوه‌های فهم در نگاه دیلتای، «انتقال» یا «جابه‌جایی» است که در آن مفسر با فاصله گرفتن آگاهانه از جایگاه خود، سعی می‌کند جهان را از دریچه نگاه و موقعیت دیگری بفهمد. بیهقی نیز گاه با جداسازی موقت خود از زمان حال و قرارگیری ذهنی در جایگاه شخصیت‌های تاریخی، تلاش می‌کند به فهم آنان از امور نزدیک شود. او برای فهم انگیزه‌ها و احساسات درونی، خود را در موقعیت‌های حساس آنان تصور می‌کند. برای نمونه، هنگامی که امیرمسعود بر فراز تپه به تماشای لشکر هندوها و فیلان ایستاده است (همان: ۷۱۶-۷۱۷)، بیهقی با جابه‌جایی ذهنی، خود را جای سلطان قرار می‌دهد تا «غرور» و «قدرت» را از دریچه نگاه او بفهمد. این روش او را از گزارش سطحی «پادشاه خوشحال بود» فراتر می‌برد و به او امکان می‌دهد تا منبع غرور و

شعر و حکمت در تاریخ بیهقی ابزاری برای نتیجه‌گیری اخلاقی و انتقال اندیشه‌های روانی است. این ویژگی به‌ویژه در «فصل در معنی دنیا» آشکار است؛ آنجا که بیهقی با استفاده از اشعار فارسی و عربی، حسرت و اندوه ناشی از ناپایداری و فریب دنیا و مواجهه مکرر با مرگ را بازتاب می‌دهد (همان: ۵۱۳-۵۱۴). این اشعار با ایجاد همدلی با تجربیات انسانی مخاطب، امکان درک عمیق‌تر و بازآفرینی معنای متن را فراهم می‌آورند.

نمونه‌ای دیگر از فرافکنی تجربه درونی بیهقی را می‌توان در نصیحت‌های اخلاقی او مشاهده کرد، مثلاً در نمونه پیش رو بیهقی علاوه بر پندهای اخلاقی، فهم عمیق خود را از ماهیت دنیا و سیاست فرافکنی می‌کند. او با تأکید بر اینکه خردمند نباید فریب نعمت‌های زودگذر زمانه را بخورد، تجربه درونی خود از ناپایداری قدرت و فریبندگی دربار را بازتاب می‌دهد. بیهقی که خود شاهد صعود و سقوط سیاسی بسیاری از بزرگان بوده است، این حقیقت را که تنها «نیکی» و «آزادمردی» ماندگار است در غالب توصیه فرافکنی می‌کند: «و خردمند آن است که بنعمتی و عشوه‌یی که زمانه دهد فریفته نشود و بر حذر می‌باشد از بازستدن که سخت ستاند و بی‌محبا. و در آن باید کوشید که آزاد مردان را اصطناع کند و تخم نیکی بپراگند هم این جهانی و هم آن جهانی، تا از وی نام نیکو یادگار ماند» (همان: ۲۸۴).

۲،۴،۴ دور هرمنوتیکی بیهقی

شیوه فهم بیهقی از وقایع تاریخی بر پایه نوعی حرکت رفت‌وبرگشتی میان «جزء و کل» استوار است؛ فرآیندی که در آن زمینه تاریخی، سیاسی و فرهنگی نقشی اساسی دارد. بیهقی برای فهم تصمیم‌ها، مانند تصمیم حمله به هند، کلیت ماجرا را با توجه به شرایط سیاسی، جغرافیایی و سنت‌های پادشاهی (اجزاء) بررسی می‌کند. مانند استدلال‌های خواجه حسن میمن‌دی که با در نظر گرفتن عواملی چون تهدید علی‌تگین و مسئله خلافت بغداد

سلطان را از این لشکرکشی منصرف می‌کند (همان: ۴۳۵-۴۳۴). این رویکرد نشان می‌دهد که فهم یک رویداد، پس از درک شبکه‌ای از مجموعه جزئیات و کلیات ممکن است. گاهی بیهقی در روایت‌های خود، مانند ماجرای عروسی عبدالجبار، با ترسیم ابتدایی یک کلیت و سپس پرداختن به جزئیات دقیق (مثل محل مهد دختر کالینجار) و بازگشت دوباره به تصویر کلی، زمینه فهمی عمیق از شکوه و نمایش حکومت را فراهم می‌کند. این شیوه تنها در درون یک روایت نیست، بلکه با پیوند دادن حکایت‌های مختلف (مانند مرگ ناگهانی بوالحسن عقلی در ادامه همان ماجرا) نیز شکل می‌گیرد (بیهقی، ۱۴۰۲: ۶۲۴-۶۲۲). بر اساس دیدگاهی که فهم را نیازمند رابطه میان «ظاهر و باطن» می‌داند (Dilthey، ۱۶۹: ۲۰۰۲)، می‌توان ادعا کرد که بیهقی نوعی دور هرمنوتیکی دیگر میان سطح رسمی و لایه‌های پنهان روایت ایجاد می‌کند. او با مقایسه اسناد رسمی و نامه‌های خصوصی، تضاد میان ظاهر قدرت و حقیقت آن را نشان می‌دهد. برای نمونه، در ماجرای فتح بنارس (بیهقی، ۱۴۰۳: ۶۲۹)، ابتدا نامه‌ای محرمانه نقل می‌شود که در آن احمد ینالتگین به خیانت و ادعای پسر سلطانی بودن متهم می‌شود و سپس نامه‌های رسمی فتح و غنایم گزارش می‌شوند. این مقایسه نشان می‌دهد که نامه‌های رسمی اغلب تنها بازتاب‌دهنده ظاهر ماجرا نیستند. علاوه بر این، در روایت‌هایی چون داستان «سوری» نیز نوعی رفت‌وبرگشت میان قطب‌های ارزشی «خوبی و بدی» دیده می‌شود. بیهقی ابتدا به هدایای گرانبهای سوری اشاره می‌کند (چهره‌ای مثبت)، سپس با نقل سخنان وزیر، او را ظالم و فاسد معرفی می‌کند (چهره‌ای منفی) و دوباره به کارهای خیر او مانند آبادانی حرم امام رضا بازمی‌گردد (همان: ۶۳۸-۶۳۹). این چرخش‌ها به بیهقی این فهم را می‌دهد که هیچ عمل خیری نمی‌تواند ظلم به ضعیفان را جبران کند. عبارت مشهور «از حدیث، حدیث شکافت» (همان: ۶۵۴) نیز می‌تواند بیانگر این منطق تفسیری باشد که فهم تاریخی از طریق گسترش دادن روایت‌ها و کمک گرفتن از مقایسه‌ها و پیوند جزئیات و کلیات

فهم استوار است؛ تمایزی که از اصول بنیادین در نظریه دلتای نیز محسوب می‌شود. از خلال بررسی تجربه زیسته، تا حدودی به فردیت بیهقی نیز می‌توان دست یافت که او مورخی با فردیتی اخلاق‌گرا، محتاط، وفادار به نظام غزنوی، مسالمت‌جو و صبور است که تاریخ را با هدف ثبت درست رویدادها، عبرت‌آموزی و دستیابی به نام نیک می‌نویسد. سیر زندگی او نیز الگویی از رشد غایتمند است که از تجربه‌اندوزی در جوانی تا خلق ارزش‌های ماندگار در پیری در حرکت است. بیهقی برای فهم معنا و تجربه درونی دیگران علاوه بر پیروی از روش‌های سنت تاریخ‌نگاری شرقی، به شکلی از دو تکنیک «بازآفرینی» و «انتقال» نیز بهره می‌برد. او با توصیف دقیق بافت عینی و استفاده از تخیل برای بازسازی دیالوگ‌ها، صحنه‌ها را بازتجربه می‌کند و با جابه‌جایی ذهنی، جهان را از نگاه شخصیت‌ها می‌بیند. همچنین از طریق فراق‌کنی، عواطف و اندوه خود را در قالب تمثیل‌ها و جملات پندآموز به متن منتقل می‌کند. به علاوه، بیهقی برای فهم رویدادها از دوره‌هایی استفاده می‌کند که ساختاری مشابه «دور هرمنوتیکی» دارند. چهار نوع دور در تاریخ بیهقی قابل شناسایی است: پیوند جزء با کل در بستر تاریخی، تقابل ظاهر و باطن رویدادها، سنجش ارزش‌های متضاد شخصیت‌ها و رفت‌وبرگشت میان مرکز و پیرامون قدرت. در مجموع، بیهقی با تکیه بر این فرایند است که به فهم تاریخ می‌رسد و به تفسیر رویدادهای آن می‌پردازد. فرایندی که بعدها در نظریه فهم به مثابه روش علوم انسانی به شکلی بازتاب یافته است. با این همه، روش بیهقی محدود به تکنیک‌های دلتای نمی‌شود و تاریخ بیهقی ظرفیت خوانش‌های هرمنوتیکی دیگری را نیز دارد که قابل بررسی در مطالعات مستقل است.

روایت‌های گوناگون ممکن می‌شود، نه یک روایت منفرد.

رفت‌وبرگشت میان مرکز و پیرامون شکل دیگری از دور هرمنوتیکی است. در نیمه دوم مجلد هشتم تقابل معناداری میان «مرکز» (حضور مسعود در غزنین) و «پیرامون» (شهرهای در حال سقوط) شکل می‌گیرد. بیهقی پیوسته میان این دو قطب در رفت‌وبرگشت است. او از یک سو جشن‌ها و تشریفات درباری در مرکز را روایت می‌کند و از سوی دیگر، اخبار غارت و ناامنی در پیرامون را نقل می‌کند. این تقابل در روایت «تاریخ سنة ثمان و عشرين و اربعمائه» (بیهقی، ۱۴۰۳: ۷۲۶) آشکار است. در این روایت، در حالی که مسعود در بست به شکار و بزم مشغول است، خبر مرگ نوشتگین در مرو، غارت تون توسط ترکمانان و بی‌تدبیری سپهسالار در هرات به گوشش می‌رسد. این الگو به تدریج نشان می‌دهد که شکوه مسعود تنها در سطح ظاهر باقی مانده است. بیهقی با این شیوه، به فهمی تاریخی و عمیق از سقوط حکومت غزنویان می‌رسد.

۳ نتیجه

این پژوهش با هدف واکاوی روش تاریخ‌نگاری ابوالفضل بیهقی بر اساس نظریه هرمنوتیکی دلتای اجرا شد تا نشان دهد که این مورخ چگونه به فهم وقایع عصر غزنوی دست می‌یافت. یافته‌ها نشان می‌دهد که تجربه زیسته بیهقی، به‌ویژه تأثیر عمیق نوزده سال شاگردی نزد بونصر مشکان، بنای اصلی روش بیهقی را شکل می‌دهد. او با تأکید بر ضمیر «من» و توصیف‌های حسی زنده، روایتش را به متنی تفسیری ارتقا می‌دهد و از گزارش صرف عبور می‌کند. بر این اساس می‌توان گفت بیهقی میان تبیین و فهم تمایز قائل است و رویکردش بیشتر بر

منابع

- احمدی، بابک (۱۴۰۴)، ساختار و هرمنوتیک، تهران: گام نو.
- اشمیت، لارنس (۱۳۹۵)، هرمنوتیک، ترجمه علیرضا حسن پور، تهران: نقش ونگار.
- بیهقی، ابوالفضل (۱۴۰۳)، تاریخ بیهقی، به کوشش خلیل خطیب رهبر، تهران: مهتاب.
- پالمر، ریچارد (۱۳۹۰)، علم هرمنوتیک، ترجمه محمد سعید حنایی کاشانی، تهران: هرمس.
- حسینی، محمدرضا (۱۳۸۳)، «هرمنوتیک علوم انسانی درآمدی بر هرمنوتیک ویلهلم دیلتای»، انجمن معارف و علوم اسلامی ایران: فصلنامه پژوهش‌های اخلاقی، شماره ۱، صص ۱۰۳-۱۲۰.
- دیلتای، ویلهلم (۱۳۸۸)، مقدمه بر علوم انسانی، ترجمه منوچهر صانعی دره بیدی، تهران: ققنوس.
- دیلتای، ویلهلم (۱۳۹۱)، دانش هرمنوتیک مطالعه تاریخ، ترجمه منوچهر صانعی دره بیدی، تهران: ققنوس.
- دیلتای، ویلهلم (۱۳۹۲)، به فهم درآوردن جهان انسانی، ترجمه منوچهر صانعی دره بیدی، تهران: ققنوس.
- دیلتای، ویلهلم (۱۳۹۴)، شعر و تجربه، ترجمه منوچهر صانعی دره بیدی، تهران: ققنوس.
- رضی، احمد (۱۳۸۳)، «داستان‌وارگی تاریخ بیهقی»، نامه فرهنگستان، فرهنگستان زبان و ادب فارسی، شماره ۲۳، صص ۶-۱۹.
- گروندن، ژان (۱۴۰۲)، هرمنوتیک، ترجمه محمدرضا ابوالقاسمی، تهران: ماهی.
- ملکی، فخری و داوری اردکانی، رضا (۱۳۹۸)، «مفهوم علوم انسانی در اندیشه متأخر ویلهلم دیلتای»، فصلنامه علمی پژوهشی، سال دهم، شماره ۲، صص ۲۱۹-۲۴۲.

References

- Ahmadi, B. (2025), Structure and Hermeneutics, Tehran: Gam-e-No. [In Persian]
- Bayhaqi, A. (2024), Tarikh-e Bayhaqi (Bayhaqi's History), corrected by Khalil Khatib Rahbar, Tehran: Mahtab. [In Persian]
- Dilthey, W. (1954). Historical procedure for determining the essence of philosophy. In W. Dilthey, The essence of philosophy (pp. 33-47). University of North Carolina Press.
- Dilthey, W. (2002). The Formation of the Historical World in the Human Sciences (R. A. Makkreel & F. Rodi, Eds.). Princeton University Press.
- Dilthey, W. (2009), Introduction to the Human Sciences, translated by M. Saanei Darreh Bidi, Tehran: Ghoghnoos. [In Persian]
- Dilthey, W. (2010), Understanding the human world, translated by M. Saanei Darreh Bidi, Tehran: Ghoghnoos. [In Persian]
- Dilthey, W. (2012), Hermeneutic and the Study of History, translated by M. Saanei Darreh Bidi, Tehran: Ghoghnoos. [In Persian]
- Dilthey, W. (2015), Poetry and Experience, translated by M. Saanei Darreh Bidi, Tehran: Ghoghnoos. [In Persian]
- Grondin, J. (2012), Hermeneutics, translated by M. Aboulghasemi, Tehran: Mahi. [In Persian]
- Hassani, M. (2005), "Hermeneutics of Human Sciences: An Introduction to Wilhelm Dilthey's Hermeneutics," Research Journal of Association for Islamic Thought of Iran, Vol.1, No.1, 103-120. [In Persian]
- Liashenko, I. (2018). Wilhelm Dilthey: Understanding the human world. Philosophy and Cosmology, 2013-169.
- Maleki, F., & Davari Ardakani, R. (2019), "The Concept of Human Sciences in the Late Thought of Wilhelm Dilthey," Scientific Research Quarterly, Vol. 10, No. 2. 219-242. [In Persian]
- Palmer, Richard E. (2011), Hermeneutics: Interpretation Theory in Schleiermacher, Dilthey, Heidegger, and Gadamer. translated by M. S Hannai Kashani, Tehran: Hermes. [In Persian]
- Razi, A. (2004). "The Narrativity of Beyhaqi's History," Nameh Farhangestan, 23, 6-19. [In Persian]
- schmidt, L. K. (2016), Understanding Hermeneutics. translated by A. Hassanpour, Tehran: Naghsh-o-Negar. [In Persian]
- Teo, T. (2003). Wilhelm Dilthey (1833-1911) and Eduard Spranger (1882-1963) on the developing person. The Humanistic Psychologist, 31 (4), 75-95.
- Tool, A. (2007). Wilhelm Dilthey on the objectivity of knowledge in human sciences Trames, 11 (1), 3-14 .